

С.Д.Гринько
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету та права,
старший науковий співробітник Подільської лабораторії
Науково-дослідного інституту приватного права
і підприємництва Академії правових наук України

УДК 347.511

ЗНАЧЕННЯ ВИНИ ПОТЕРПІЛОГО В ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ

Здійснюється порівняльний аналіз значення вини потерпілого в деліктних зобов'язаннях. Зроблено висновки, що терміни «змішана відповідальність» і «змішана вина» не правильні, так як потерпілий відповідальності не несе. Подано пропозицію надати суду права розглядати грубу необережність потерпілого як підставу звільнення заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодувати чи зменшення розміру відшкодування.

Проводится сравнительный анализ значения вины потерпевшего в деликтных обязательствах. Делаются выводы, что термины «смешанная ответственность» и «смешанная вина» не правильные, поскольку потерпевший никакой ответственности не несет. Предложено предоставить суду право рассматривать грубую неосторожность потерпевшего как основание освобождения причинителя вреда от обязанности его возмещения или уменьшения размера возмещения.

Comparative analysis of the concept of contributory negligence in tort liability according has been done. The following conclusions have been made the terms "mixed liability" and "mutual negligence" are not correct because the sufferer (victim) does not bear any responsibility. It was suggested for the court to regard sufferer's gross negligence as sufficient ground for tortfeasor's exemption from compensation or decreasing the amount of such compensation.

Вирішуючи питання про відшкодування шкоди, завданої потерпілому, суд повинен враховувати не лише поведінку заподіювача, але і поведінку потерпілого. Як зазначав Г. К. Матвеев, поведінка потерпілого у ряді випадків є однією із причинних факторів виникнення шкоди, оцінюється і враховується при розгляді питання про відповідальність за завдану шкоду [1, с. 62].

Норми про врахування вини потерпілого є складовою частиною інституту деліктних зобов'язань, однак їм приділялося не достатньо уваги в юридичній літературі як радянських часів, так і за часи незалежності України. Спеціально присвячена вині потерпілого монографія Б. С. Антимонова вийшла ще в 1950 р. З тих часів змінилося законодавство про вину потерпілого, а судова практика виявила в ньому ряд недоліків. Крім того, значний крок уперед зробила наука цивільного права. Однак, питання про вину потерпілого як правило розглядаються в підручниках з цивільного права, в більш загальних рисах. Усі ці обставини зумовили вибір теми даної статті, яка присвячено безпосередньо встановленню значення вини потерпілого в деліктних зобов'язаннях.

Проблема вини потерпілого в деліктних зобов'язаннях була предметом дослідження за радянських часів у К. М. Варшавського, Х. І. Шварца, М. М. Агаркова, Б. С. Антимонова, К. А. Флейшиць, Ю. Х. Калмикова, В. О. Тархова, О. С. Іоффе, Г. К. Матвеева, Ш. І. Будмана та інших науковців. В Україні здійснювали розвідки

окремих аспектів вини в цивільному праві Д. В. Боброва, І. С. Канзафарова, С. Приступа та інші.

Мета даного дослідження полягає в тому, щоб на підставі вивчення і аналізу радянського і сучасного цивільного законодавства, а також наукових поглядів встановити значення вини потерпілого в деліктних зобов'язаннях. Зокрема, зроблена спроба дослідити проблему вини потерпілого в деліктних зобов'язаннях на аналізі норм трьох кодифікацій цивільного законодавства, ЦК УРСР 1922 р., ЦК УРСР 1963 р. та ЦК України 2003 р.

За ЦК УРСР 1922 р. вказівка на вину потерпілого містилася у ст. ст. 403 і 404 як на підставу звільнення заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодувати. При цьому законодавець розрізняв як форми вини потерпілого (умисел і необережність), так і її ступені (просту і грубу необережність).

В юридичній літературі сформувався три концепції вини потерпілого у деліктних зобов'язаннях. На думку прихильників першої концепції, вина потерпілого за своєю суттю нічим не відрізняється від вини заподіювача шкоди. Зокрема, М. М. Агарков відзначав, що у вини потерпілого завжди має місце елемент протиправності, так як в усіх випадках його поведінка порушує правила, дотримання яких попереджує завдання шкоди [2, с. 74-75]. На думку Б. С. Антимонова, вина потерпілого є різновид цивільної вини, тому їй також характерний осуд навколишніми поведінки потерпілого і психічне ставлення потерпілого до своєї протиправної поведінки [3, с. 216].

Досить своєрідною була позиція прихильників другої концепції. Так, О. С. Іоффе сформулював наступні висновки відносно природи вини потерпілого: 1) поняття "вина потерпілого" є лише іншим найменуванням вчиненого ним правопорушення, так як воно включає в себе вчинення винних протиправних дій, якими порушується норма права і закріплені в ній суб'єктивні права іншої особи; 2) наявність вини потерпілого становить підставу його відповідальності перед особою, суб'єктивні права якої було порушено; 3) особливість вини потерпілого полягає в тому, що, будучи пов'язаною з діями, якими втручаються до сфери іншої особи, вона спричиняє настання негативних майнових наслідків у майновій сфері самого потерпілого; 4) обумовлена цим особливістю відповідальності потерпілого полягає в тому, що, як санкція за винну протиправну поведінку, вона виражається у формі не відшкодування збитків, а звуження обсягу відповідальності заподіювача [4, с. 391-392]. Тобто І. С. Іоффе розглядав вину потерпілого як вину по відношенню до правопорушника. При цьому він підтримував наведені вже погляди щодо характерної для дій потерпілого ознаки протиправності. Однак, на його думку, протиправними діями потерпілого порушуються суб'єктивні права заподіювача шкоди. Крім того, О. С. Іоффе зазначав, що винна поведінка потерпілого порушує нормальні умови здійснення дозволеної законом діяльності, внаслідок чого і настає завдання шкоди. Обов'язок дотримуватися цих умов покладається на громадян як в їх власних інтересах, так і в інтересах організацій і осіб, якими дана діяльність здійснюється і які були б позбавлені можливості спокійно і нормально працювати при відсутності відповідних правил закону [4, с. 389]. На викладену позицію науковця В. О. Тархов правильно зауважив, що, як бути в ситуації, коли не порушуються нормальні умови здійснення дозволеної законом діяльності. Він наводить приклад, коли під автомашину заподіювача потрапив годинник потерпілого, але це ніяк не порушує нормальні умови здійснення дозволеної законом діяльності. Крім того заподіювач має право доводити, що шкоди завдано внаслідок умислу або грубої необережності самого потерпілого [5, с. 31].

Міркування О. С. Іоффе відносно протиправності і винності дій потерпілого не викликає ніякого сумніву, але погодитися з його поглядами відносно порушення потерпілим суб'єктивних прав заподіювача шкоди не можна. Якщо б це мало місце, то повинна була настати відповідальність перед тим, як суб'єктивне право порушено. Але це відсутнє. При цьому потерпілий ніякої відповідальності перед заподіювачем шкоди не несе.

Прихильники протилежної зазначеним концепціям вини потерпілого виключали ознаку протиправності в його поведінці. Зокрема, Ю. Х. Калмиков вважав, що потерпілий не діє протиправно, тому оцінювати йому нічого. Він не порушує чуже суб'єктивне право і чужі інтереси, тобто не порушує правових норм. Потерпілий порушує свої інтереси, обмежує свої права, тому говорити, що він діє протиправно не можна [6, с. 31]. На думку В. О. Тархова, поняття "вина заподіювача" і поняття "вина потерпілого" не можуть бути різними, дане поняття повинно бути єдиним і не залежати від того, про вину кого йде мова. Умисел або необережність заподіювача не відрізняються від умислу або необережності потерпілого. Розглядаючи вину потерпілого особливо наглядним є

недоречність включення до поняття вини елементу протиправності. Умисне або необережне знищення або пошкодження особою свого майна назвати протиправним не є можливим. За таку поведінку можна докоряти, але не визнавати її протиправною [5, с. 30].

Погодитися із вищенаведеними поглядами Ю. Х. Калмикова та В. О. Тархова не можна, так як ними фактично визначено вини потерпілого як вини перед самим собою. Але, як вірно зазначав Б. Б. Черепахін, говорити про вини потерпілого є лише умовним визначенням для позначення поведінки нерозумної, недоцільної, шкідливої для самого суб'єкта [7, с. 92]. Це не вина перед заподіювачем, відзначала К. М. Белякова, так як не порушуються його суб'єктивні права. Вина потерпілого — це порушення законодавства, що охороняє його власні інтереси [8, с. 51]. Тому, на нашу думку, повністю відкидати ознаку протиправності у винній поведінці потерпілого не є правильним, так як така поведінка завжди буде порушувати норми права. Тобто більш правильною здається перша концепція вини потерпілого, за якою має місце і протиправний характер дії потерпілого внаслідок порушення норм права, що охороняють його суб'єктивні права, а також осуд його поведінки.

Таким чином, вина потерпілого — це психологічне ставлення потерпілого до своєї поведінки, яка, порушуючи норми об'єктивного права, тягне застосування певної санкції, що проявляється в зменшенні чи в позбавленні потерпілого права на відшкодування.

За радянською правовою доктриною вина потерпілого у деліктних зобов'язаннях мала значення у двох аспектах: 1) повністю звільняла заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодувати; 2) зменшувала розмір відшкодування шкоди.

Із буквального тлумачення змісту ст. ст. 403 і 404 ЦК УРСР випливає, що при доведенні заподіювачем шкоди умислу або грубої необережності потерпілого суд повинен був звільнити його від обов'язку відшкодувати завдану шкоду. Тобто як умисел, так і груба необережність потерпілого оцінювалися судом як підстава для звільнення від відповідальності заподіювача шкоди. З іншого боку, за даними статтями, заподіювач шкоди повинен нести повну відповідальність у випадку, коли шкода завдана внаслідок простої необережності [9, с. 97].

Таким чином, законодавець надавав різного значення простій і грубої необережності потерпілого. Такий підхід зумовлений тим, як справедливо відзначав М. М. Агарков, що потерпілий, як правило, перебуває в менш благоприємних умовах для прояву належної обачливості, ніж заподіювач шкоди, що і враховується законом [10, с. 345]. Однак, ні в законі, ні в керівних роз'ясненнях судової практики було відсутнє визначення поняття простої і грубої необережності. На думку К. М. Варшавського, груба необережність є не проявом мінімальної турботи, властивої будь-якому учаснику цивільного обігу, а проста — не проявом нормальної обачливості, властивої середньому учаснику обігу [9, с. 97]. Тому для правильної оцінки характеру допущеної потерпілим необережності необхідно правильно враховувати конкретну обстановку даного випадку [11, с. 30].

Однак, судова практика притримувалася іншої позиції. Умисел потерпілого розглядався як юридичний факт при наявності якого заподіювач шкоди повністю звільнявся від відповідальності, а груба необережність як юридичний факт, який оцінювався судом або як підстава для звільнення від зазначеного обов'язку, або як підстава для зменшення розміру відшкодування. Для звільнення заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодувати не достатньо було встановити умисел або грубу необережність потерпілого, так як вимагалася також відсутність вини у діяч самого заподіювача. Відповідно, зменшення розміру відшкодування мало місце лише при встановленні у діяч потерпілого грубої необережності та наявності вини самого заподіювача шкоди. В останньому випадку відповідальність за завдану шкоду називали змішаною.

У роз'ясненні Пленуму Верховного Суду від 28 липня 1925 р. принцип змішаної відповідальності було генералізовано, у випадках, коли мав місце збіг декількох або багатьох причин, суд повинен оцінити значення та удільну вагу кожної з причин даної шкоди, як беручи до уваги участь у завданні шкоди і самого потерпілого (так звана змішана відповідальність). Однак, у такому загальному вигляді цей принцип на практиці не застосовувався [9, с. 97]. Це ж правило, з тим самим терміном перейшло до п. 12 постанови Пленуму від 10 червня 1943 р., де зазначалося, що коли за обставинами справи буде встановлено, що шкоди завдано не лише внаслідок неправильних дій заподіювача шкоди, але і внаслідок грубої необережності або грубої недбалості самого потерпілого — суд може, виходячи із принципу змішаної відповідальності, покласти на заподіювача шкоди обов'язок частково відшкодувати шкоду залежно від ступеня вини кожної із сторін [5, с. 32]. Тобто розмір відшкодування шкоди може бути зменшений

лише при грубій небережності потерпілого.

Широке застосування принципу змішаної відповідальності та відповідне розкладення відповідальності як з метою послаблення відповідальності (у випадках простої небережності), так і з метою її посилення, порівняно з правилами ст. ст. 403 і 404 (у випадках грубої небережності), на думку К. М. Варшавського, є доцільним. У сфері позадоговірних відносин міцність обороту не вимагає тієї чіткості та надання взаємних прав і обов'язків, необхідних у сфері договірних відносин. Недарма не лише швейцарський закон про зобов'язальне право, але й німецьке уложення, далекі від засвоєння принципів школи вільного права, визнали можливим за наявності вини потерпілого надати суду право визначити розмір відшкодування збитків на власний розсуд (§ 254). До такого рішення прийшла й французька судова практика. Таку ж ідею рівноцінного розподілу відповідальності проводило і австрійське цивільне уложення 1811 р. (§ 1304). К. М. Варшавський вважав, що точка зору повної відмови від позову, виражена в ЦК, — примітивна точка зору, характерна для рівня римського права у сфері деліктної відповідальності, що залишилися на досить низькому ступені розвитку. Тому перевага має бути надана позиції західно-європейського законодавства [9, с. 107].

В юридичній літературі правильно зверталася ага на не вдалість терміну “змішана відповідальність”. Насамперед, відповідальність тут не зміщується, так як потерпілий ніякої відповідальності не несе. Навіть при завданні шкоди спільними діями декількох осіб мова не йде про їх змішану відповідальність, а про самостійну відповідальність солідарну за характером. З цього приводу правильно зазначав В. О. Тархов, про змішану відповідальність або про спільну відповідальність можна говорити лише у тих випадках, коли дві особи несуть відповідальність перед третіми особами, наприклад, відправник і перевізник перед одержувачем [5, с. 32]. На думку С. Н. Ландкофа і О. С. Іоффе у такому випадку правильним було б говорити не про змішану відповідальність, а про змішану вину як про вину заподіювача шкоди і потерпілого, що змішуються і як наслідок це спричиняє зниження відповідальності [12, с. 191; 4, с. 381-384]. Заперечували правильність застосування як терміну “змішана відповідальність”, так і терміну “змішана вина” К. А. Флейшиць і Х. І. Шварц. Вони вважали, що ні відповідальність, ні вина не можуть змішуватися. У таких випадках мова повинна йти про зниження відповідальності заподіювача шкоди [13, с. 163; 11, с. 31].

Позиція судової практики про врахування вини потерпілого в деліктних зобов'язаннях була відображена в Основах 1961 р. та ЦК УРСР 1963 р. Умисел потерпілого розглядався як безумовна підстава звільнення від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки (ст. 450 ЦК УРСР 1963 р.). Відсутність згадки в інших статтях ЦК про умисел потерпілого як підставу звільнення ще не означала виключення такої можливості при вчиненні інших деліктів. За загальними засадами деліктних зобов'язань, той, хто завдав шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо шкода доведе, що шкоду завдано не з його вини (ч. 2 ст. 440 ЦК УРСР 1963 р.). Відсутність вини заподіювача означає не лише випадкове завдання шкоди або при дії непереборної сили, але й те, що завдання шкоди було спричинено умисними діями самого потерпілого. Тому умисел потерпілого визнавався законодавцем як підстава звільнення від обов'язку відшкодувати шкоду в усіх випадках завдання шкоди, а не лише джерелом підвищеної небезпеки.

Якщо груба небережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а при вині заподіювача шкоди — залежно від ступеня його вини) розмір відшкодування повинен бути зменшений або у відшкодуванні шкоди повинно бути відмовлено (ч. 454 ЦК УРСР 1963 р.). Тобто законодавець уже надав суду право вибору, залежно від конкретних обставин справи, тобто беручи до уваги ступінь вини потерпілого або заподіювача шкоди), або звільнити заподіювача від обов'язку відшкодувати шкоду, або зменшити розмір такого відшкодування. Значним кроком уперед було встановлення у ст. 454 ЦК УРСР застереження, “якщо інше не передбачено законом Союзу РСР”. Тобто законодавець уже встановив виняток із зазначеного правила деліктних зобов'язань, обмежуючи суд за певних умов у праві зменшити або відмовити потерпілому у відшкодуванні. До таких випадків Пленум Верховного Суду України відніс: 1) при ушкодженні здоров'я, пов'язаного з виконанням трудових обов'язків, коли воно настало не лише з вини власника, а й внаслідок недотримання потерпілим правил безпеки; 2) при визначенні розміру відшкодування за ушкодження здоров'я неповнолітньому, який не досяг п'ятнадцяти років, крім випадків, коли здоров'я ушкоджено у зв'язку з вчиненням ним злочину [14].

Основні правила врахування вини потерпілого за Основами 1961 р. та ЦК УРСР 1963 р. були відображені в Основах цивільного законодавства Союзу РСР і республік 1991 р. та ЦК України 2003 р. Однак, на відміну від попередніх кодифікацій цивільного законодавства, ЦК України 2003 р. встановив окремі правила відшкодування шкоди, які раніше передбачалися на рівні керівних роз'яснень Пленуму Верховного Суду, так і суттєво змінив підхід до окремих питань.

По-перше, ч. 3 ст. 1193 ЦК України уже містить обставини, коли вина потерпілого не враховується. Тобто, мова йде про відшкодування: а) додаткових витрат, передбачених ч. 1 ст. 1195 ЦК; б) завданої смертю годувальника; в) у разі відшкодування витрат на поховання. По-друге, груба необережність потерпілого визнається за ЦК України лише як підстава зменшення розміру відшкодування шкоди (ч. 2 ст. 1193). При цьому законодавець виділив два випадки завдання шкоди при грубій необережності потерпілого: а) наявність грубої необережності потерпілого з одночасною відсутністю вини особи, яка завдала шкоди, у разі настання відповідальності незалежно від вини; б) має місце як груба необережність потерпілого, так і вина особи, яка завдала шкоди. По-третє, встановлено загальне правило за яким шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу не відшкодовується (ч. 1 ст. 1193 ЦК).

Повністю підтримати правильність усіх новел цивільного законодавства щодо врахування вини потерпілого у деліктних зобов'язаннях не можна. Насамперед, позбавлення суду права відмовляти потерпілому у відшкодуванні шкоди у разі його грубої необережності є неправильним. На нашу думку, більш виправданими судовою практикою були правила за ЦК УРСР 1963 р. за якими відсутність вини заподіювача шкоди та наявність грубої необережності потерпілого надавало суду права звільнити заподіювача шкоди від обов'язку її відшкодувати. Однак, таке рішення суд повинен прийняти лише після розгляду всіх обставин справи, але не відмовляти потерпілому у прийнятті позовних вимог на цій підставі. Такий підхід є правильним, оскільки груба необережність означає передбачення особою наслідків своїх протиправних дій, але легковажне сподівання на можливість їх уникнути. Це буде спонукати людей не порушувати встановлені законом правила поведінки, так як у разі завдання шкоди вони будуть позбавлені можливості одержати її відшкодування.

Список використаних джерел

1. *Матвеев Г. К.* Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. — К. : Вища школа, 1955.
2. *Агарков М. М.* Вина потерпевшего в обязательствах из причинения вреда / М. М. Агарков // Советское государство и право. — 1940. — № 3.
3. *Антимонов Б. С.* Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении / Б. С. Антимонов. — М., 1950.
4. *Йоффе О. С.* Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Йоффе // *Йоффе О. С.* Избранные труды: В 4 т. / О. С. Йоффе. — СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. — Т. 1. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. — 2003.
5. *Тархов В.* Обязательства, возникающие из причинения вреда : Учебное пособие / Тархов В. — Саратов : Издательство «Коммунист», 1957.
6. *Калмыков Ю. Х.* Возмещение вреда, причиненного имуществу / Ю. Х. Калмыков. — Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1965.
7. *Черепяхин Б. Б.* Исковая давность в новом советском гражданском законодательстве / Б. Б. Черепяхин // Актуальные вопросы советского гражданского права. — М. : Юрид. лит., 1964.
8. *Белякова А. М.* Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности (Ответственность владельцев источника повышенной опасности) / А. М. Белякова. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1967.
9. *Варшавский К. М.* Обязательства, возникающие вследствие причинения другому вреда / Варшавский К. М. — М. : Юридическое издательство НКЮ РСФСР, 1929.
10. *Гражданское право : Учебник для юридических институтов.* — М., 1944. — Т. 1.
11. *Шварц Х. И.* Обязательства из причинения вреда : Лекция для студентов ВЮЗИ / Шварц Х. И. / Под ред. В. А. Рясенцева. — М., 1954.
12. *Ландкоф С. Н.* Основы гражданского права / С. Н. Ландкоф. — К. : Вища школа, 1948.

13. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Флейшиц Е. А. . — М. : Государственное издательство юридической литературы, 1951.
14. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 р., № 6 із змінами, внесеними постановами Пленуму від 08.07.1994 р., № 7 та від 30.09.1994 р., № 11 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України. Частина перша. — К. : Українська Правнича Фундація, 1995. — С. 90-109.

*Рекомендовано до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 31 серпня 2009 року)*

Надійшла до редакції 02.09.2009
Рекомендована до друку 01.12.2009

